

Balti maailmaelamus

Krahvide Aleksander, Eduard ja Hermann Keyserlingi kultuuriloolisest tähendusest

Baltisches Welterlebnis. Die kulturgeschichtliche Bedeutung von Alexander, Eduard und Hermann Graf Keyserling. Beiträge eines internationalen Symposions in Tartu vom 19. bis 21. September 2003. Hrsg. v. Michael Schwidtal, Jaan Undusk unter Mitwirkung von Liina Lukas. Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2007.

■ 2007. aastal ilmus Saksamaal Heidelbergis kirjastuselt Winter kogukas teos (586 lk.), mis pühendatud kolmele Baltimaalt võrsunud suurmehele. Tegu on Tartus 19.–21. septembrini 2003 toimunud sümposiooni ettekannetega, väljaandjaiks Michael Schwidtal Saksamaalt ning Jaan Undusk ja Liina Lukas Eestist. Sümposiooni korraldasid toona Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus (Tallinn), Johann Wolfgang Goethe Ülikooli saksa keele ja kirjanduse instituut (Fankfurt am Main) ja Goethe instituut (Tartu).

Juba saatesõna pealkirjas (“Balti päritolu, maailmakodaniku vaimsus: Keyserlingide perekond”) rõhutavad koostajad Keyserlingide (perekonnas endas öeldi naljatamisi “Keyserlinge”, mida võiks eesti keeles ümber öelda kui *keisrilin-gud*) perekonna Balti päritoluga seltsinud avaramat maailmanägemust. Suurest Kuramaalt pärit suguvõsast sircus tegelikult palju tuntud tegelasi, kuid eriti küünivad esile neist kolm: loodusteadlane, maapoliitik ja Bismarcki koolikaaslane Alexander (1815–1891), tema vennapoeg kirjanik Eduard (1855–1918) ja lapselaps – filosoof, reisimees ja Darmstadt Tarkuse Kooli rajaja Hermann (1880–1946). Kõik kolm olid seotud ka Tartu ülikooliga – Alexander oli siin kuraator (1862–1869), Eduard õppis juurat (1875–1877) ja Hermann keemiat (1898–1900) (lk. 9). Kolm generatsiooni tegid kaasa murrangulise ajajärgu Balti kultuuriloo: Alexander võis jälgida rahvuste esilekerkimist paljurahvuselises Vene riigis,

Eduard tegutses ajal, mil Balti aadel kaotas oma poliitilise tähtsuse, Hermann Keyserling püüdis oma kirjutiste kaudu tulutul vastu tegutseda nii bolševismi kui fašismi kujunemisele (lk. 19).

Kogumiku artiklitest 7 on pühendatud esimesele, 11 teisele ja 15 kolmandale, lisaks veel sissejuhatav ülevaade ja kaastööde autorite tutvustus. Autorite ring on äärmiselt soliidne nii teaduslikus kui ka puhtgeograafilises mõttes – Londonist Portugalini ja Taivanist ning Jaapanist Californiani. Mitme esinejaga olid esindatud Frankfurt Maini ääres, Riia ja Tartu. Kolme Keyserlingi elu erinevaid aspekte avades annab raamat ühtlasi pildi paljude erinevate elualade arengutest vähemalt sajandi jooksul, Baltimaadel toimunut avaramasse maailma- ja Euroopa kultuurikonteksti paigutades. Ühtede kaante vahel võtavad sõna filosoofid, filoloogid, ajaloolased, kulturooloogid ja teoloogid.

Nii viib **Alexander Keyserlingi** käsitlemine meid paratamatult kokku 19. sajandi esimese poole või täpsemini teise veerandi ja keskpaiga loodusteaduste arengutega nii Saksamaal, kus Alexander Keyserling õppis ja doktorikraadi sai, kui ka Vene riigis, kus ta end teadlase ja riigiteenistujana realiseeris. Tema teadlasetele ja vaadetele on kogumikus pühendatud kolm tööd. Erki Tammiksaar annab täpsustava ülevaate Keyserlingi loodusteaduslikest ekspeditsioonidest, mille lõpust leiame ka lootuse, et kunagi ilmub ülevaatlilik monograafia sellest huvitavast ja olulisest isiksusest (lk. 68). Bernhard Fritscheri artikkel väärtustab Keyserlingi kui Humboldti õpilast, üht vähestest saksakeelsetest teadlastest, kes Inglismaal 19. sajandi algul sündinud uue teadusharu – geoloogia – vallas tõeliselt rahvusvahelisel tasemel kaasa töötas (lk. 80). Thomas Taterka Riiast püüab paigutada Keyserlingi täpsemalt Humboldti ja Darwini vahele, juhtides tähelepanu asjaolule, et Humboldti integreeritud teaduskäsitlus jäi 19. sajandil juba alla loodus- ja vaimuteadusi vastandavale kontseptsioonile. Nii välistas Keyserling oma Petšoori-reisi aruande sissejuhatuses inimeste tegude, tunnete jms. kirjeldamise, jättes selle ajaloos ja poeesias püramaks (lk. 88). Kõik, ka inimkäega tehtu jäi tal vaid geognostiliseks objektiks (lk. 89). See ei olnud suutmatuse muud näha, vaid teadlik distantseerumine humboldtlikust ideaalist tajuda ja edastada loodust kui tervikut. On tähenduslik, et oma järelehüüdes Humboldtile ei soovinud Keyserling hinnata tema kohta loodusteaduste ajaloos (lk. 98). Kuid Keyserlingi ei saa pidada ka darvinistiks, ehkki Charles Darwin teda oma eelkäijana kõrgelt hindas. Küll oli aga Keyserling

Thomas Taterka väitel kindlasti sotsiaaldarvinist ja utilitarist, kes uskus kindlalt evolutsiooni ja progressi ning kelle maailmavaates ikka enam võttis maad materialism. Loodusteadused sobisid universaalselt maailma asjade kirjeldamiseks (lk. 99–101). Paratamatu väljasuremine pidi ootama nii oma aja äraelanud valitsemisvorme (sh. Balti provintside omavalitsust) kui ka selliseid väikesi rahvakilde nagu eestlased ja lätlased (lk. 102). Sellest maailmavaatest lähtudes pooldas Keyserling ka vaba konkurentsi majanduses, agraarsuhetes sealhulgas ja oli veel 20 aastat hiljem uhke 1858. a. enese koostatud Eestimaa talurahvaseaduse projekti üle, mis just Adam Smithi stiilis vaba konkurentsi pidi edendama (lk. 103). Saksamaal sisse seatud invaliidsus- ja vanaduskindlustus näis talle seetõttu loomuvastane ja ebamajanduslik ning riigisotsialism moodne vaimuhaigus (lk. 104). Ärapöördumine humboldtlikust looduseuurimisest oli täielik, asemele tuli loodusteaduste fetiseerimine. Veel 1880. aastal manas Keyserling: “Loodusteadust, rohkem loodusteadust!” (lk. 107)

Omaette huvitava peatüki moodustab Roger Bartletti ülevaade Keyserlingi suhetest Vene keisrikojaga ehk siis tema õukonnateenistusest. Keyserlingi abikaasa Zenaida oli teatavasti minister Cancrini tütar ja õuedaam, noor loodusteadlane võeti samuti õukonna teenistusse. See teenistus käis oma reeglite järgi – kui teenistusülesandeks oli suurvürstinna Helene Pavlovna saatmine pikemal välisreisil, tuli oma naine väikese lapsega koju maha jätta ja minna (lk. 31, 34). Keyserling oli soosingus nii keiser Nikolai I kui ka Alexander II ajal, viimase märkiks oli tema määramine Tartu õpperingkonna kuraatoriks 1862. aastal (lk. 36).

Kuraatori ametiga seoses – sellest kirjutab kogumikus Gert v. Pistohlkors – tuleb paratamatult juttu tolleaegsest hariduspoliitikast ja selle tagamaadest. Kuraatorina soovis Keyserling pead tõstvale rahvuslikkuse vaimule vastu panna uurijavaimu, vältimaks Tartu ülikooli provintsistumist (lk. 48).¹ Keyserling lahkus koos professor Carl Schirreniga, mis on sundinud seda sammu vaatlema ikka ja jälle Balti autonoomia kaitsmise kontekstis, seda enam, kui ametist lahkumise ametlik põhjus oli soovimatus kaasa teha nõutavat eestpalvet keisri terviseks vene kirikus (lk. 48). Olles küll loodusteadlasena utilitarist, oli Keyserlingi ja paljude teiste jaoks olulisim küsi-

mus luterluse kui esiisade usu säilitamine, mida ta pidas auasjaks (lk. 54). Üldiselt oli Keyserling Pistohlkorsi hinnangul pigem 18. sajandi tüüpi humanist, jäädes uut moodi kodanikuühiskonna kujunemises kõrvaltvaatajaks (lk. 57). Rahvuste eluõigust tunnustamata nägi Keyserling Venemaa poliitilist tulevikku suuremateks regioonideks jagamises, midagi Katariina II aegsete asehalduskondade sarnast, mis oma esindajad riiginõukokku võinuks saata (lk. 55).

Guido Rappe Darmstadtist on võtnud vaatluse alla A. Keyserlingi kui filosoofi – ehkki ta pole kirjutanud ainsatki spetsiaalselt filosoofilist tööd. Autor näitab, et kogu materialismile ja utilitarismile vaatamata jäi Keyserlingi vaadetes siiski veidi kohta ka idealismile – nii arvas ta, et eneseteadvust ei saa seletada pelga füsioloogiaga, ja on selles seoses aktuaalne tänaseni (lk. 123). Idealism oli talle midagi jumalikku, mitte surematu hing, vaid ülesanne, ühiskonna teenimine (lk. 128).

Ministrist äiapapa ostis oma tütrele kaasa varaks mõisad Eestimaa kubermangus, nii sai krahv Alexander Keyserlingist, kes enne seda oli õppinud Berliinis ja elanud Peterburis õukonnaelu, Balti mõisnik, kellel tuli huvi tunda ka põllumajanduse ja agraarpoliitika vastu. Sirje Kivimäe ülevaade “Keyserlingid mõisnikena” on pilguheit ühe perekonna mõisate – Raikküla, Kergu ja Kõnnu – majandamisele läbi kolme põlvkonna, ostmisest 1845 kuni natsionaliseerimiseni 1919. Raikküla mõisa kasutasid Keyserlingid veel 1925. aastani, ehkki see oli välja renditud. Seejärel tulid juba uued omanikud (lk. 153) ja tühjaks jäänud härrastemajas leidis asupaiga lastekodu. Alexandri vend Leo, kes mõisaid 15 aastat majandas, ei oleks aga tõenäoliselt osanud uneski näha, kui jõudsalt arenes tema sissetoodud friisi kari – musta-valgekirju tõug moodustas kolhoosiaja lõpul Eesti veisekarjadest ligi poole (lk. 154).

Eduard Keyserlingi elu ja tegevuse vaatlus viib lugeja 19.–20. sajandi vahetuse äärmiselt põnevasse kirjandusellu. Kõigepealt aga annavad Michael Schwidtal ja Henning v. Wistinghausen meile pildi Eduard v. Keyserlingi üliõpilasaastatest Tartus. Siin puutume kokku aktiivse baltisaksa korporandi eluga, millest ei puudunud pahandus bordellis (lk. 166) ega ülikoolist väljaheitmine võlgade pärast (lk. 164). Aukoodeksi vastu eksimine, mille täpne sisu ongi

¹ Uusimas Tartu ülikooli ajaloos on küll olemas põgus ülevaade kuraatoritest 19. sajandil, kuid viidete puudumise tõttu ei saa seda teaduslikuks analüüsiks pidada. Vt. Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu, 2007, lk. 117–124.

jäänud varjule, tõi aga kaasa selle, et Eduard Keyserlingil tuli välja astuda ka “Curonias”. See kõik ei olnud muidugi takistuseks, et saada kirjanikuks.

Eri autorid vaatlevad Keyserlingi loomingu läbivaid motive. Peter Sprengel refereerib kuulsas kaasaegse Thomas Manni järelehuüet Eduard Keyserlingile, milles öeldi, et tema kriitika puudutab rohkem elu ennast kui konkreetseid olusid (lk. 173). Aadli traagika peitub emotsionaalse spontaansuse keelus/kaotuses (lk. 174). Tunded, mis kevadel algavad, ei pea vastu sügisese lõikusajani (lk. 238), emotsionaalne mäss jääb sageli vaid imitatsiooniks. Kõige rohkem on tähelepanu pühendatud Keyserlingi ühele esimesele laiemat tähelepanu äratanud teosele, näidendile “Kevadohver” (1899) ja tema lossijuttudele. Esimeses on nähtud tol ajal moodsat paganluse väärtustamist – meenutades samasse ajajärku kuuluvaid Stravinskit, Roerichit, Kandinskyt, Čiurlionist jt. Et see oli just sakslane, kes Baltikumi nii kirjeldas, räägib tolle aja Euroopa avatud ja mitmekülgsest hindavast vaimust (lk. 195). Lossijuttudega seoses on kõige rohkem kerkinud küsimus, kui palju on need elust maha kirjutatud. Juba esimestes lossijuttudes ilmusid lavale kogu Keyserlingi loomingut läbivad naisetüübid – punane ja valge, *femme fatale* ja *femme fragile*. Majad on õhtused – seda motiivi võib kindlasti pidada geniaalseks Balti ja mitte ainult Balti aadli 19.–20. sajandi vahetuse perspektiivitunde kaotuse väljenduseks. Sisse tungivale progressile viitab rong, mis silmapiiril mööda kihutab, vahel ka kedagi viies või tuues.

Mõneti teistsuguse pildi maalib Eduard Keyserlingist Armin v. Unger-Sternberg, kelle kaastööst pärineb ka väljend “baltisches Welterlebnis”. Pealkiri “Feodaalse kodumaa miljö kunstiks muutumine?” lõpeb küsimärgiga (lk. 197). Ta astub otsustavalt vastu ettekujutusele, mille järgi Keyserling olnuks nagu arhetüüpne baltlane, ja rõhutab, et Keyserling oli tegelikult autor, kes teadis hästi, mis mingil ajahetkel sobib, ja mängis selle kaardiga teadlikult (lk. 202).

Üldiselt kalduvad kõik kogumikus esindatud autorid selle arvamuse poole, et kuigi

Keyserlingi jutud paistavad olevat Balti juurtega ja kasutavad Baltimaadest pärit motive, on nad siiski vaadeldavad rohkem oma aja kirjandusprotsessi kontekstis, olud ja maastikud jms. on rohkem dekoratsioonid ning neid raamatuid ei saa kuidagi käsitleda ajalookirjandusena. Kõik võinuks toimuda ka kusagil mujal.

Huvitava võrdluspildi on toonud Liina Lukas, võrreldes Jaan Oksa ja E. Keyserlingi elu- ja maastikupilte. Juba 19. sajandi lõpul asusid eesti ja baltisaksa kirjandus teineteist ignoreerima ja juba 1920. aastail kutsus Gustav Suits üles uurima eesti ja baltisaksa kirjandust ühtse kompleksina (lk. 256–257). Iseloomulikul kombel on vaatluse alla võetud kahe autori maalitud ettekujutus kohalikust maarahvast täiesti vastandlik. Keyserlingi talupojapilt on romantiline – talupojad on elujõulised ja aina laulavad päikesepaistel, tema kaasaegne eesti kirjanik Jaan Oks aga kujutab rasket tööd, vihma sajab, on sünge ja kõle. Kuid mõlemal on esiplaanil subjektiivne tunnetus ja see, mis neid ühendab, on sajandivahetuse kirjandusdiskursus (lk. 260).

Eesti lugejale pole Eduard Keyserling võibolla liiga tuttav, kuid kuulub siiski vist ainsa baltisaksa kirjanikuna nende hulka, kelle retseptioon algas juba “Noor-Eesti” ajal. 1912. aastal ilmus Emilla Linde tõlkes novellikogumik “Helged päevad”,² 1931. aastal pealkirja all “Pastori armastus” üks E. Keyserlingi tuntumaid lugusid “Dumala”,³ 1989. aastal märgiline “Õhtused majad”⁴ ja 1996. aastal romaan “Lained”.⁵

Filosoof Hermann Keyserling võtab meid tänu oma laialdastele kontaktidele, eriti aastal 1911 alustatud ümbermaailmareisile ja selle tulemusel sündinud reisipäevikule kaasa retkele ümber maailma. Reisipäevik ilmus esmakordselt 1918. aastal, sellest tehti kahe maailmasõja vahel 7 trükki, ja osaliselt on seda uuesti trükitud hiljemgi. 1920. aastail oli H. Keyserling äärmiselt populaarne, tänapäeval aga filosoofia üldkursuses peaaegu unustatud. Siinkohal peab ütleva, et eesti kirjanduses on Hermann Keyserling avastatud just uuemal ajal. Jaan Lintropi 1930. aastail koostatud 1000-leheküljeline ülevaade Alexander, Leo ja Hermann Keyserlingist jäi käsikirja ning on hoiul Tartus Eesti Kirjandus-

² E. v. Keyserling. Helged päevad. Saksa keelest E. Linde. Noor-Eesti, Tartu, 1912.

³ E. v. Keyserling. Pastori armastus (Dumala). Saksa keelest tõlkinud R. Tamm. Loodus, Tartu, 1931. Oli olemas ka tõlge 1908. aastast.

⁴ E. v. Keyserling. Õhtused majad. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna T. Relve. Eesti Raamat, Tallinn, 1989.

⁵ E. v. Keyserling. Lained. Romaan. Saksa keelest tõlkinud K. Kaugver. Kuldsulg, Tallinn, 1996.

muuseumis ning on selle raamatu mitme autori poolt tänuiliku kasutamist leidnud. Loomingu Raamatukogu sarjas on ilmunud väike, Indiat puudutav osa tema reisipäevikust⁶ ja 1998. a. ilmus "Eesti mõtteloo" sarjas kogumik "Loov tunnetus"⁷.

Eri maadest pärit autorid käsitlevad vastavalt Keyserlingi kontakte sealsete olulistega kultuuritegelastega. Martin Kämpchen Santiniketanist valgustab suhteid india luuletaja ja filosoofi Rabindranath Tagorega, keda Keyserling sügavalt austas. Hans Joachim Knaup Tokyost käsitleb kaasaegse Jaapani intellektuaali Daisetsu Teitaro Suzuki (1870–1966) reaktsioone Keyserlingi ida-vaimsuse seletamise katsetele. Ka jaapanlase meelest suitis Keyserling Euroopale euroopalike mõistetegega edasi anda jaapani filosoofias keskse *zen*-i põhiolemuse paremini kui keegi teine (lk. 413). Fan Yuh-Cheng Taiwanilt nimetab Hiina mõtlejat Tang Junyi'd (1909–1978), üht Hongkongi hiina ülikooli rajajat, koos Keyserlingiga globaalseks ettemõttelejaks – siin ei olnud aga tegu mitte vahetu kontakti, vaid ideelise sarnasusega. Lugejale pakub kindlasti huvi sissevaade, mida kujutas enesest Hiina aastal 1911, kui Keyserling sinna sattus. Suurriik oli teelahkmel – kui palju võtta Läänest? Jaapani *meiji*-reformid olid toonud neile edu. Keyserling avaldas arvamust, et Hiina taassünd on võimalik vaid konfutsianismi alusel (lk. 395), sedasama leidis hiljem ka Tang Junyi.

Karin Schmidt Aachenist püstitab küsimuse, kas Keyserlingi 1932. aastal ilmunud "Lõuna-Ameerika meditatsioonid" on raamat Lõuna-Ameerikast. Ja vastab, et need oli kirjutatud pigem Lõuna-Ameerika jaoks (lk. 426), ühel pool seisis noor, teisel pool vana rahvas. Keyserling pidas end targaks teejuhiks kontinentide vahel, tegelikult ei suutnud ta siiski kuigivõrd mõjutada ei auto- ega heteroimagnet (lk. 431). Lõuna-Ameerikas leidis aset ka üks oluline kontakt Keyserlingi elus. Kohtumine argentina kirjaniku Victoria Ocamposga osutus aga ehmataavaks, sest Keyserling oskas targast naisest loota kõige rohkem ema ja muusat, Victoria aga kurtis, et Keyserling ei kuula teda üldse (lk. 437). Siiski – on väidetud, et just see kohtumine tegi Victoria Ocampost feministi, kirjaniku ja kirjastaja (lk. 440). Kui Keyserlingist on saanud vähetuntud

filosoof, siis Ocampo on täna Lõuna-Ameerika suurte kirjanike seas (lk. 435).

Omamoodi näide Keyserlingi mõjuvõimust sõdadevahelises maailmas on Portugali kultuuritegelaste ärevusse sattumine, kui Keyserling andis nende maa kohta oma teoses "Euroopa spekter" (1931) pigem negatiivse hinnangu.

Eseti lugejale pakub kindlasti huvi ka eesti mõtleja Uku Masingu ja Keyserlingi pessimistliku maailmavaate võrdlus Johann Christian Pöder'ilt Göttingenist, seda enam, et nad olid ühekandimehed, mõlemad Raikküläst.

Püstitanud küsimuse, miks Keyserling filosofeerib, näeb Jaan Undusk selle põhjust ennekõike selles, et Hermann Keyserling filosoferis filosoferimise enda pärast, ta oli suulise, mitte kirjaliku teksti esitaja, pärinedes nn. Gutenbergi-eelsest galaktikast (lk. 336). See pärast oligi ta esinejana sedavõrd populaarne. Tema kirjutatud tekstidest aga ei suutnud isegi poeg leida põhiideed (lk. 337). Elu muidugi polegi üheaainsa põhjapaneva lausega kokku võetav. Unduski sõnul tuleb tõdeda, et oli kord suur filosoofiline kõnemees nimega Hermann Keyserling, kuid meil ei ole võimalik seda enam kontrollida (lk. 329). Nii võib Hermann Keyserlingi saatust vaadelda nagu näitleja oma, kelle kunst sündis omas ajas ja hetkes. Siinkohal võime vaid mõelda, kuidas läinuks Keyserlingil siis, kui toona olnuks juba laiemalt kättesaadav televisioon, Natsi-Saksamaal pandi Keyserlingile peale esinemis- ja kirjutamiskeeld, mis võrdus kutsetöö keelustamisega.

Ute Gahlings Darmstadtist, sealtamast, kus 1920. aastail tegutses Keyserlingi juhitud Tarkuse Kool, juhib tähelepanu faktile, et Keyserling oli esimene kultuurifilosoof, kes tegeles põhjalikumalt maailma vaimse amerikaniseerumise ilmingutega (lk. 359). On omamoodi paradoksaalne, et tänapäeval liigitatakse Keyserling elufilosoofide hulka, kelleks ta ise end eluajal ilmselt ei oleks pidanud (lk. 352).

Kogumiku viimased artiklid on pühendatud Hermann Keyserlingi suhetele oma kodumaaga. Jaan Undusk on teda nimetanud viimaseks baltlaseks.⁸ Kuid sellele vaatamata tekitasid tema vaated solvumist kaasmaalastes, kuni soovini teda rüütelkonnast välja heita. Teisalt ei uskunud ta ka eestlaste ja lätlaste võimet omariikluseks,

⁶ A. Staël von Holstein, Hermann von Keyserling. India-reisid. Vene ja saksa keelest tõlkinud M. Läänemets, K. Läänemets. Perioodika, Tallinn, 1991.

⁷ H. von Keyserling. Loov tunnetus. Tõlkinud I. Vene. Ilmamaa, Tartu, 1998.

⁸ Eesti keeles on ilmunud Jaan Undusk. Eesti kui Belgia. Viimane baltlane Hermann Keyserling. – Tuna 2003, nr. 2, lk. 48–70.

tema arvates pidid sakslased paratamatult mõlemas riigis (või õieti nende riikide ühenduses) moodustama haritud eliidi. 19. sajandi keskpaigani see ju nii oligi olnud. 1920. aastate algul mõtiskles Keyserling: “Kas peavad baltlased oma eksistentsi lõpetama või saab meile osaks mõni muu roll ja kui, siis missugune?”⁹

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et lugejate lauale on jõudnud äärmiselt soliidne teos, mis avab ja jäädvustab eri aspektidest suure tüki Balti kultuurilugu ja kinnitab Hermann Keyserlingi väidet: “Lühim tee iseendani käib ümber maailma.” Jälg, mille baltlased on sellele maale jätanud, on sedavõrd tugev ja mitmepalgeline, et selle uurimine ja hindamine viib meid ikka ja jälle nende juurde tagasi. Kuni Eestis on veel saksa keele oskajaid, aitab ka see raamat kaasa meie ja nende kultuurilise ühtsuse mõistmisele.

Lea Leppik

⁹ H. Keyserling: “Meie. Baltlased”, kirjutatud 1921/22 Darmstadtis. Publitseeritud J. Unduski artikli lisana. Tuna 2003, nr. 2, lk. 78.